

מאמרים חדשים על הציונות

עורכים

מיכאל אורן, דוד חזוני

ויורם חזוני

הוצאת שלם, ירושלים התשס"ז

New Essays on Zionism

Editors: Michael Oren, David Hazony and Yoram Hazony

הפקה: מרינה פיליפודי ורחל קביץ

© 2006

כל הזכויות שמורות למרכז שלם,

רחוב הצפירה 22א, ירושלים

אתר אינטרנט: www.shalemcenter.com

עיצוב עטיפה: אריקה הליבני

Cover Picture: © Corbis/Visual Israel.

הפצה:

מרכז שלם, רחוב הצפירה 22א, ירושלים

טל' 560-5500 (02), פקס 560-5511 (02)

E-mail: shalemorder@shalem.org.il

מסת"ב 965-7052-27-0 ISBN

דאנאקוד 496-1035

Printed in Israel

תוכן העניינים

ז

מבוא

חלק א: על מדינה יהודית

3	המדינה היהודית: הצדקה עקרונית ודמותה הרצויה	רות גביון
40	האם הרצל רצה מדינה יהודית?	יורם חזוני
72	נעשה ונשמע	אופיר העברי
99	ישראל ומדינות הלאום החדשות	אמנון רובינשטיין
109	המהפכה הציונית והזמן	אייל חוברס
146	תיאולוגיה ציונית	דוד חזוני

חלק ב: על תרבות ציון

173	דיוניסוס בציון: הולדת המוסיקה מרוח הטרגדיה	אסף שגיב
194	דג הזהב והמדינה היהודית	אנה איסאקובה
220	דמיין: על ג'ון לנון ואהבה	זאב מגן

חלק ג: על עברנו

261	עושים היסטוריה	דניאל פוליסר
268	יהדות הגולה והכמיהה לציון, 1840-1240	אריה מורגנשטרן
315	על משנתו המדינית של הרצל	נתן שרנסקי
329	אורד וינגייט: ידידות במבחן	מיכאל אורן
341	בן-גוריון ושובה של העוצמה היהודית	מיכאל אורן

351	על המחברים
354	מקורות המאמרים
356	מפתח

מבוא

מאז ומעולם חיו יהודים במולדתם ההיסטורית. ואולם, רק במחצית השנייה של המאה העשרים חזר חלק גדול מן העם היהודי להתיישב בארץ ישראל. השבים בנו בה ערים גדולות – תל אביב, חיפה, באר שבע וירושלים; תשתית חברתית וכלכלית; מוסדות תרבות וחינוך לאומיים; ומערכות שלטון ומשפט דמוקרטיות. הם הקימו גם מדינה ריבונית, הלא היא מדינת ישראל, שנוסדה ב־1948 וזכתה במשך הזמן להכרה מצד רוב אומות העולם. כיום, ישראל היא ביתה של הקהילה היהודית הגדולה בעולם. מתקיימים בה עיתונות חופשית ותוססת, תרבות רבגונית ודינמית, וצבא אזרחים רבי־עוצמה. לאחר אלפיים שנים בלא מדינה, השיג העם היהודי בית לאומי חיוני.

האם יש צורך בקיומה של מדינה זו? האם יש למדינה היהודית הזעירה הזאת, השוכנת בסביבה מסוכנת, משמעות מוסרית, פוליטית או דתית שיש בה כדי להצדיק את הקושי הכרוך בשימורה ובהגנה עליה? ואם קיימת משמעות כזאת, האם יש בה משום עניין ללא־יהודים או שמא היא נוגעת ליהודים בלבד?

היו זמנים שבהם היה נדמה ששאלות אלה דוחקות. במרוצת המאה התשע־עשרה הוזכר רעיון המדינה היהודית פעם אחר פעם, בדרך כלל בפי יהודים אנטי־ציונים, שמטרתם הייתה להדגיש שבני־עמם נטשו מזמן את החלום להקים מדינה משלהם, ובצדק. היהדות הפכה לדת, הם טענו, ולא עוד קיננו בתוכה שאיפות פוליטיות העשויות להוות מכשול להשתלבותם של היהודים בחיי הציבור של גרמניה, אוסטריה, צרפת, אנגליה או ארצות־הברית. מאוחר יותר, בשלהי המאה, חל מפנה. האנטישמיות קמה לתחייה והתפשטה ברחבי אירופה, ובתגובה לכך קמה ההסתדרות הציונית ב־1897. ארגון זה, בהנהגתו של העיתונאי הווינאי בנימין זאב הרצל, שם לעצמו למטרה להקים את אותה מדינה יהודית שרבים מקרב יהודי אירופה עמדו על כך שהם אינם חפצים בה. מרגע זה

ועד לפלישה הגרמנית לפולין בסתיו 1939, העיבה שאלת חשיבותה של המדינה היהודית על סדר היום הציבורי של היהודים בכל רחבי העולם. רבים חשו שעתיד העם היהודי תלוי בתשובה שתינתן לשאלה זו. ההיסטוריה הוכיחה שצדקו.

במאי 1948 הכריז המנהיג הציוני דוד בן-גוריון על היישוב היהודי בארץ ישראל כמדינה יהודית עצמאית. מיעוט זעום של יהודים עדיין התנגד לצעד זה, אך בשלב זה כבר הפכה השפעתם על דעת הקהל היהודית לזניחה. עוד קודם לכן התחוויר שאפילו מסגרת שלטונית יהודית חלשה בארץ ישראל, בשנים שלפני המלחמה ואחריה, יכולה הייתה להציל מאות אלפי יהודים שנכחדו, ואולי אף מיליונים. השואה שכנעה כמעט את כל היהודים בצורך שבהקמת מדינה יהודית. גם הקומוניסטים וגם אגודת ישראל החרדית, שהתנגדו בעבר להקמת מדינה, צירפו את חתימתם להכרזת העצמאות של ישראל. אותו הדבר קרה בקרב ידידיהם הלא-יהודים של היהודים, שגם הם ברובם באו לכלל הכרה שהצורך במדינה יהודית מובן מאליו.

נדמה היה שהעניין הוכרע. במשך קרוב לשנות דור נראתה ההתנגדות האידיאולוגית לרעיון המדינה היהודית כתופעה שולית, נחלתם של קומץ אנטישמים ותמהונים. כאשר זיהתה העצרת הכללית של האו"ם ב-1975 את הציונות (כלומר, את קיומה של מדינה יהודית) עם גזענות, פטר העולם החופשי את ההצהרה כתרגיל צבוע מבית-היוצר של הדיקטטורות הקומוניסטיות והערביות, שנועד להכפיש מדינה דמוקרטית ואת המערב ככלל. היהודים באו בשלב זה לכלל הכרה שהתנגדות אידיאולוגית לרעיון המדינה היהודית עשויה להיעשות נשק אינטלקטואלי בידי רודנים וטרוריסטים שאינם מוטרדים יתר על המידה ממאורעות מלחמת העולם השנייה. איש לא העלה אז בדעתו שרעיונות כאלה יוכלו למצוא להם מהלכים בקרב אנשים הגונים בעלי רצון טוב.

ברם, הזמנים השתנו כהרף עין, ומה שרק אתמול היה בלתי נתפס הפך למציאות. התמוטטות ברית-המועצות פתחה פתח להשמעת דעות אנטי-ציוניות מבלי להחשיד את אומרן בויקה למשטר טוטליטרי. ועם עליית דור שלשואה אין שום קיום בזיכרונו, האיסורים הישנים על קיום תפיסות אנטי-ציוניות מתפוגגים ברחבי העולם המערבי, ואפילו בקרב יהודים. מדיניות שנויה במחלוקת של ישראל בלבנון, ביהודה ושומרון ובעזה חשפה את המדינה לביקורת מכיוונים רבים, וזו הקלה את המשימה של המפקקים בזכות קיומה. באירופה צצה שוב – ובסערה – אנטישמיות גלויה, שעוינות כלפי ישראל משמשת לה למרבה הצער מסווה מוצלח. בצפון אמריקה, שנות דור של תעמולה אנטי-ציונית – ששובתה בראשיתה בידי הסובייטים, אך כעת היא חלק מן השיח של הזרם המרכזי באמצעי התקשורת ובקמפוסים – הצליחו במידה מפחידה, עד כדי כך שצעירים יהודים רבים נמנעים מכל תמיכה בציונות. גם בישראל, דור חדש של אקדמאים

וסופרים העמידו את הביקורת על הציונות ועל רעיון המדינה היהודית במרכז סדר היום האינטלקטואלי שלהם, והם מחריבים את הבסיס ההיסטורי והאינטלקטואלי לקיומה של המדינה.

האם באמת יש צורך בקיומה של מדינה יהודית? עתה ברור שהסוגיה כלל לא הוכרעה. רוב היהודים וידידיהם עשויים עדיין לתמוך תמיכה אינסטינקטיבית, "מן המותן", ברעיון המדינה היהודית. אך בתדירות גוברת והולכת נשמעים קולותיהם של יהודים ולא־יהודים שתשובתם לשאלה זו שלילית. כך כתב פרופ' עדי אופיר מאוניברסיטת תל אביב:

הסתבר כי הריבונות היהודית היא הסכנה הגדולה ביותר לקיום היהודי התרבותי והמוסרי... אומרים לנו שהשאלה היחידה שנותרה פתוחה, השאלה האמיתית היחידה, היא כיצד להשיג "שלום"... הם אינם מבינים שהשאלה טמונה בעצם הרעיון של ריבונות לאומית... אנו רואים לנגד עינינו מדינה שלא תהיה מדינת־לאום [יהודית].¹

רבים, כנראה, אחוזים בדעה שהתשובה היחידה לתהליך הדה־לגיטימציה של הציונות הצובר תאוצה בחוגים יהודיים ולא־יהודיים כאחד היא להתעלם ממנו. אף אומה אחרת בעולם, כך הם טוענים, אינה נדרשת להצדיק את קיומה. האנגלים או הצרפתים, למשל, אינם צריכים להסביר לעצמם או לאחרים מדוע הם זכאים למדינות הריבוניות שלהם. הם פשוט קיימים, חיים את חייהם בלא הסברים, בלא הצדקות, ככל שאר העמים.

ייתכן שעמדה זו היה בה מן ההיגיון בתקופה מסוימת. במהלך המלחמה הקרה, כאשר ארצות־הברית וברית־המועצות היו בעיצומה של תחרות עזה על נאמנותם של עמים שונים ברחבי העולם, הגדרה עצמית ועצמאות מדינית הצטיירו בעיני כל כדרכו של עולם, הן לגבי היהודים והן לגבי כל השאר. אך העולם שבו ניתן היה להגיע למסקנה הזאת איננו עוד. את מקומו תפסה מציאות שבה סדר עולמי הבנוי על מדינות ריבוניות מועמד בסימן שאלה על ידי אידיאולוגיה אירופית הקונה לה אחיזה במהירות, ורואה את עתיד האנושות בפירוק ריבונותן של מדינות עצמאיות כמו ישראל. מדינות הלאום הקלסיות של אירופה – אנגליה, צרפת, הולנד, איטליה, גרמניה – מצויות, כך נדמה, בתהליך של ויתור על עצמאותן, והן בוחרות לאבד את עצמן בתוך מדינה אירופית גדולה שיש לה מחויבות אידיאולוגית רק למעין שלטון עולמי. העובדה שהצרפתים והגרמנים אינם מוטרדים מהצדקת המשך קיומם כאומות עצמאיות אינה מהווה אפוא תקדים שכדאי לנו להזדרז ולהיאחז בו. אדרבה, דווקא חוסר העניין הגלוי של האירופים בשאלות אלה הוא שמאפשר להעלות על הדעת שאומות אלו תחדלנה להתקיים כמדינות עצמאיות בעוד כמה שנים.

זאת ועוד, ישראל אינה משקיפה על ההתפתחויות באירופה דרך טלסקופ. אנו שוכחים לא פעם שמבחינה גיאוגרפית המדינה היהודית היא פרובינציה של אירופה. אישים מעולם התרבות הישראלי מבליים זמן רב בדילוגים לבירות אירופה, שם הם מתהלכים באותם חוגים ממש שבהם פירוק מדינת הלאום נתפס כצו מוסרי. השטף האדיר של רגשות פוסט־לאומיים בישראל בשלושים השנים שמאז מלחמת יום כיפור ב־1973 – שטף שהגיע לשיאו בשנות התשעים בדרישות לשנות את ההמנון הלאומי, את הדגל, את חוק השבות וכמעט כל היבט אחר של חיי הציבור הישראליים המייחדים את ישראל כמדינה יהודית – לא היה אפוא רק ביטוי כחול־לבן לרצון להנמיך את שלהבת החיים הלאומיים היהודיים בתקווה להביא את הסכסוך הערבי־ישראלי אל קצו. הוא היה, לפחות באותה המידה, ביטוי לרצון עז להצליח באירופה באמצעות גניות רוב הנושאים שעל סדר היום היהודי הישן, ואימוץ מה שניתן לכנות החלום האירופי: מערכת רווחה חברתית המסוגלת להבטיח רמת חיים גבוהה לכולם, והיטמעות במנגנון השלטון העולמי. וכך ניסח זאת יוסי ביילין, אחד האדריכלים המובילים של ישראל החדשה הזאת:

החלום שלי הוא שישראל תהיה מעין דנמרק או נורבגיה של המזרח התיכון... אני מייחל לראות מדינה עם כלכלה חזקה, שאזרחיה נהנים מרמת חיים גבוהה... אני רואה את ישראל הופכת לאחת המדינות החשובות ביותר באו"ם, מדינה המעורבת בפתרון סכסוכיהם של אחרים, בעלת יכולת לתרום פקידים לאו"ם, לרבות מוכ"ל או"ם שבראש מעייניו יעמדו שאלות של זכויות אדם...²

כידוע, השנים האחרונות לא נטו חסד לחלום הזה. לנוכח שפיכות הדמים הנוראה שניחתה על ישראל מאז חידוש מצב המלחמה עם הרשות הפלסטינית בספטמבר 2000 ומלחמת לבנון השנייה ב־2006, אין זה סביר, מן הסתם, שהמדינה היהודית תוכל להפריש חיילים למשימות של שמירה על השלום מטעם האו"ם. יתר על כן, התגובה הבינלאומית להריגתם של למעלה מאלף אזרחים יהודים ברחובות ערי ישראל לימדה אותנו לקח מר על אודות אירופה הפוסט־לאומית, המאירה פניה ליהודים כאשר נדמה שהם מתקדמים לעבר החלום האירופי, אך מסוגלת גם להתפרצויות מזועזעות של אנטישמיות ברגע שהיא רואה אותם משתמשים בכוח צבאי בניסיון להגן על עצמם. דבר זה מילא גם הוא תפקיד בהשחזת הספקנות בקרב היהודים לגבי המעלות המיוחסות לזהות החדשה שאירופה בונה לעצמה.

הספקנות הרווחת והמעמיקה הזאת סללה את הדרך לתחיית הרגש הלאומי היהודי – הציונות – הן בישראל והן בתפוצות.³ מטרתו של קובץ המסות

הנוכחי היא לפתוח בדיון שתכליתו היא להציע את המסגרת האינטלקטואלית לתחייה זו.

אין זה סוד שלדעת רבים הציונות מיצתה את עצמה כתנועה אינטלקטואלית. פרשנים אוהבים לציין את רגע הקמת המדינה ב־1948 כמועד קצה של ההגות הציונית. ברם, תפיסה זו של תולדות המחשבה הציונית שגויה. תמיד היו יחידים שהמשיכו לתרום למאגר המחשבה העוסקת בטבעה, משמעותה ותכליתה של המדינה היהודית. וקביעה זו נכונה גם לגבי השנים שבהן סוג זה של כתיבה נדחק לשוליים מפני הביקורת הארסית על הציונות שהייתה לסימן ההיכר של התרבות הישראלית הגבוהה. כתיבהם הציוניים של נתן רוטנשטרייך, אליעזר שביד, אליעזר ברקוביץ ויוסף דב סולובייצ'יק נמנים עם החריגים הבולטים על רקע מגמה זו.

ברם, רק באמצע שנות התשעים של המאה העשרים ניתן להצביע על תחייה ממשית של המגמה הקלסית במחשבה הציונית. תקופה זו מציינת, כמובן, את הנקודה שבה הגיעה לשיאה ההתרחקות הכללית של התרבות האינטלקטואלית בישראל מהנחות היסוד הציוניות. מאז שנות השלושים של המאה העשרים לא ספגה הציונות ביקורת כה שיטתית מן הזרם שיכול להיחשב הזרם המרכזי בדעת הקהל היהודית. את ההתנתקות הזאת מהמסורת המדינית הציונית סימלה במיוחד הדהילגיטימציה המוחלטת כמעט של המונח "מדינה יהודית", מונח שהרצל טבע ובן־גוריון כלל בהכרזת העצמאות של מדינת ישראל.

אפשר לומר שתחיית המחשבה הציונית בישראל באמצע שנות התשעים מורכבת משני סוגים של חומרים. ראשית, ישנם מאמרים פולמוסיים שהתפרסמו לרוב בעיתונות היומית, שמטרתם להגן על הציונות מפני התקפות אנטי־ציוניות הנובעות מן האקדמיה, מעולם האמנות ומן התקשורת. מאמרי פולמוס אלו נכתבו ברובם על ידי הדור הוותיק יותר של אקדמאים ציוניים המזוהים עם תנועת העבודה ומחברים אחרים שנולדו לפני קום המדינה, ובכללם הסופרים אהרן מגד ומשה שמיר; היסטוריונים דוגמת שבתאי טבת, יהושע פורת, יוסף גורני ואניטה שפירא; אנשי מדע המדינה שלמה אבינרי ושלמה אהרונוסון; והסוציולוג משה ליסק. תגובות אלו היו למעשה ביקורת־נגד, שנועדה להדגיש את הפגמים השונים שנמצאו בעבודותיהם של מבקרי הציונות.

לצד חומר פולמוסי זה, היו גם מאמרים בעלי אופי בונה, ששמו לעצמם למטרה להציע חלופה פילוסופית והיסטוריוגרפית שיהיה בכוחה להחיות את המסורת המדינית הציונית, ולשמש בסיס להבנה מחודשת ועמוקה יותר של הציונות והמדינה היהודית. כאן הנטייה הייתה להעדיף מסות ארוכות יותר,

יב | מאמרים חדשים על הציונות

שהתפרסמו לרוב בכתבי עת הגותיים, ואת רובן חיברו אקדמאים ואנשי רוח צעירים יותר שטרם נודעו ברבים. בקטגוריה זו אפשר לכלול את כתביהם של היסטוריונים דוגמת טוביה פרילינג, צבי צמרת, אלכס יעקובסון ואריה מורגנשטרן; הוגי דעות מדיניים ומשפטנים כגון אמנון רובינשטיין, רות גביון, אייל חוברס, אופיר העברי, דניאל פוליסר ואסף שגיב; וכן סופרים ומסאים כגון נתן שרנסקי, אנה איסאקובה, זאב מגן ואסף ענברי.

המצאי המלא של החיבורים הפולמוסיים והבונים שאפשר לשייכם למגמה ניאור־ציונית זו היה ממלא כרכים רבים. מסיבה זו החלטנו שלא לכלול בקובץ הנוכחי את הכתבים הפולמוסיים שהם בעיקרם ביקורת־נגד כלפי המגמות הפוסט־לאומיות בישראל. תחת זאת, ניסינו להתמקד בחיבורים בונים שנדמה כי כוחם יהיה יפה לאורך זמן. תקוותנו היא שקובץ המסות החדשות הללו על הציונות יעורר מחשבה ויעודד פוריות רעיונית ודיון ער עוד יותר מכל אחד מן המאמרים כשפורסם בשעתו בפני עצמו.

העורכים

הערות

1. Ariella Azoulay and Adi Ophir, "100 Years of Zionism: 50 Years of a Jewish State," *Tikkun* (March-April 1998), pp. 68-71.

2. יוסי ביילין, ישראל: 40 פלוס (תל אביב: ידיעות אחרונות, תשנ"ג), עמ' xiv.

3. במידה מסוימת, התופעה כבר קיימת. כולנו מכירים אנשים שחשו שמחויבותם להיות יהודיים התחזקה במהלך השנים הקשות הללו. בישראל התבטא הדבר בצורות שונות, ובכללן בהצעתו של נשיא המדינה להוסיף נציגים של הפזורה היהודית לבית המחוקקים הישראלי; בצעדים שנקטו הכנסת ומשרד החינוך לרסן כמה מן העיוותים הגרועים ביותר של ההיסטוריוגרפיה הפוסט־לאומית במערכת החינוך הממלכתית; וב"אמנת כנרת" משנת 2002 שאישרה מחדש, לראשונה מזה שנות דור, את אופייה של ישראל כמדינה יהודית, בתמיכת מגוון רחב של אישי ציבור ישראלים.

המדינה היהודית: הצדקה עקרונית ודמותה הרצויה

רות גביון

האם ניתן להצדיק את קיומה של המדינה היהודית? התשובה לשאלה זו אינה מובנת מאליה, והעיסוק בה אינו רק עיסוק תיאורטי הנדחק מפני הצרכים הבעורים של השעה. המדינה היהודית תתקיים לאורך זמן רק אם ניתן יהיה להגן עליה, הן במובן הפיזי והן במובן המוסרי. בטווח הקצר, ישויות פוליטיות שזכות הקיום שלהן מוטלת בספק יכולות לשרוד מכוח השגרה או באמצעות שימוש בעוצמה פיזית. אולם בטווח הארוך, רק מדינות שיש להן הצדקה בעיני הציבור החי בתוכן וקשור אליהן תהיינה בנות־קיימא. לפיכך השאלה אם ישראל תהיה מדינה כזאת אינה רק התלבטות אינטלקטואלית; היא מקרינה באופן ישיר על סיכויי הישרדותה, משום שלא יהיה אפשר להגן על המדינה היהודית אם חלק ניכר מתושביה יחשוב כי המפעל הזה אינו מוצדק – ומכאן שאינו ראוי להגנה. הדיון בשאלת ההצדקה העקרונית של המדינה היהודית לא הצטייר בעיניי תמיד כעניין בעל חשיבות ציבורית ודחיפות מן המעלה הראשונה. בעבר הנחתי שאין צורך של ממש בהוכחה שמדינה יהודית ניתנת להצדקה ככל מדינת לאום אחרת. לא ייחסתי משקל רב לטענותיהם של אלה שחלקו על הנחה זו, והעדפתי למקד את ענייני בכחינת האפשרויות לשילוב בין היסוד היהודי ליסוד הדמוקרטי של המדינה, העולה מן ההגדרה המופיעה בחוקי היסוד של 1992.¹ סברתי כי אלה השוללים את זכות הקיום של המדינה היהודית מבטאים בכך השקפות שמקומן בשוליים – אם זו האידיאולוגיה הרדיקלית, המבקרת כל תנועה לאומית באשר היא, הגישה הרואה ביהדות רק דת ולא עם, או התפיסה הדתית־תאולוגית היוצאת נגד הציונות המודרנית, בעלת האופי החילוני. החזקתי בדעה שעומות שיטתי עם העמדות שבהן מחזיקים חוגים אלו עשוי אולי להיות בעל עניין אינטלקטואלי מסוים, אבל לא יהיה לו ערך ציבורי, משום שהוא עלול להצטייר כדיון אוטורי מדיי.

ואולם, עם הזמן התברר לי כי הערעור על ההצדקה העקרונית לקיומה של ישראל כמדינה יהודית אינו נחלתן של קבוצות שוליים בלבד. ראשית, קשה למצוא בקרב הציבור הערבי בישראל נכונות להכיר בלגיטימיות של מימוש זכות ההגדרה העצמית המדינתית ליהודים בארץ ישראל. שלילת המדינה היהודית היא מרכיב מרכזי בעמדתם של רוב נבחרי הציבור הערבי ונציגיו – ובכלל זה אלה המשרתים בתפקידים ממלכתיים בישראל – למרות השימוש התדיר שהם עושים בטיעונים המושתתים על ערכי הדמוקרטיה וזכויות האדם. לאמיתו של דבר, הם פוסלים את זכות ההגדרה העצמית היהודית דווקא בהתבסס על הטיעונים האלה עצמם. לגבי דידם, מדינת ישראל כמדינה יהודית נולדה בחטא והיא מוסיפה להתקיים בחטא. מדינה יהודית אינה יכולה להיות דמוקרטית, ואינה יכולה להגן על זכויות האדם. לפיכך, רק כאשר תאבד את אופייה היהודי הייחודי, במוצהר ובאופן מעשי, תוכל ישראל להיות מדינה שאפשר להצדיק את קיומה.

תופעה מדאיגה יותר היא הנטייה המתגלה היום בקרב חלק מהציבור היהודי עצמו להסכים עם ההשקפות האלה, או לפחות להתייחס אליהן בחיוב. כמה מאלה המזהים את עצמם עם מחנה הדמוקרטיה, וזכויות האדם והנורמות האוניברסליות משתפים פעולה, בודעין או שלא בודעין, עם התפיסה המבקשת להפוך את ישראל למדינה ליברלית-נייטרלית, או – על פי הסיסמה המקובלת היום – למדינת כל אזרחיה. רק מיעוטם מצדדים בעמדה זו מתוך מודעות מלאה להנמקותיה ולהשלכותיה; מרביתם מוצאים אותה מושכת דווקא בגלל הצלחתה של הציונות להפוך את ישראל למדינה בעלת תרבות ציבורית עברית-יהודית. הם שותפים לחשדנות המקובלת כלפי רעיון מדינת הלאום, אך לא ברור אם הם אכן מכירים היטב את הרקע ההיסטורי ואת העוצמה התרבותית של הרעיון הזה. ובעיקר, הם מוכנים לוותר על אופייה הלאומי של מדינתם, אף שהוויתור הזה נדרש מטעמה של תנועה לאומית מתחרה.

גם התנהלותה של מדינת ישראל עצמה לא תרמה, בלשון המעטה, לחיזוק הבסיס שעליו נשענים הניסיונות להצדיקה, מפני שהיא לוקה בחוסר בהירות בנוגע לתפקידה ולדרכה. מצד אחד, ישראל עושה שימוש גורף מדיי בזהותה היהודית כדי להצדיק פגיעות שהיא פוגעת באחרים; מצד אחר, היא מזניחה את הטיפול בעניינים חיוניים, המקרינים על יכולתה למלא את תפקידה החשוב כמדינת העם היהודי – הזנחה שבגינה חותרת המדינה עצמה תחת סיכויי קיומה. שני היסודות האלה קשורים זה בזה: הנטייה להצדיק בשם המדינה היהודית מה שאינו ניתן להצדקה (כגון מונופולין דתי על ענייני המעמד האישי, או אפליה כלפי לא-יהודים) מחזקת את נטייתם של פרטים וקבוצות להתעלם מן האינטרסים הקיומיים הלגיטימיים של ישראל (כגון שמירה על רוב יהודי) –

אינטרסים המחייבים נקיטת צעדים שיגדילו את הסיכויים להמשך קיומה כמדינה שבה מממש העם היהודי את זכותו להגדרה עצמית.

על רקע הדברים האלה, בכוונתי להקדיש את החלק הראשון של המאמר לטיעון מפורש, שלפיו הרעיון של מדינת לאום יהודית ניתן להצדקה, וקיומה של מדינה כזאת הוא תנאי חשוב ביותר לכיטחונם של היהודים החיים בה ולהמשך קיומה ושגשוגה של התרבות היהודית על כל גווניה. היה מוצדק להקים את ישראל כמדינה יהודית ומוצדק להמשיך לקיים אותה ככזו.² נכון שישראל צריכה להקפיד להגן על זכויותיהם של כל אזרחיה, לנהוג בהם בהגינות ובהתחשבות, ולדאוג גם לשלומה ולרווחתה של האוכלוסייה הלא-יהודית; אולם הכרה זו אין פירושה שיש לבטל את אופייה היהודי של המדינה. אופייה הדמוקרטי של המדינה גם הוא אין בו כדי לחייב אותה להשיל מעליה את ייחודה היהודי. אדרבה, שומה על ישראל דווקא לשמר את מאפייניה היהודיים, היות שהיא מחויבת לבטא את העדפותיהם הבסיסיות ביותר של רוב אזרחיה, אלה הרוצים שתוסיף להיות מדינתו של העם היהודי.

הטיעון שאבקש להציג כאן נשען בעיקרו על שיח הזכויות ועל ההכרה בזכותם של עמים – בתנאים מסוימים – להגדרה עצמית. עקרונות אלו מכירים בייחודם של לאומים, ובשאיפתם לשמור על ייחוד זה על בסיס אוניברסלי. גישה זו עלולה להיראות שטחית ומקוממת בעיני אלה הסבורים כי הצדקתה של המדינה היהודית בארץ ישראל וזכותנו על הארץ הם נתונים אקסיומטיים, המתחייבים מן הדת היהודית ומן ההיסטוריה היהודית. לפי תפיסה זו, היעדרותם הזמנית של יהודים מן הארץ בעת שחיו בגלות, והאינטרסים של הערבים שהתיישבו בה באותה התקופה, אינם מעלים ואינם מורידים מכוחה של התביעה לבעלותנו על הארץ; זכות זו היא זכות מוחלטת ובלתי מעורערת, ואין להטיל בה ספק. ואכן, להשקפה המעגנת את התביעה על הארץ בהבטחה האלוהית יש מקום כחלק מחופש הדת של המחזיקים בפירוש זה של האמונה היהודית. אף על פי כן אני סבורה שיש לבסס את ההצדקה לקיומה של המדינה היהודית על טיעונים היכולים לפנות גם להכרתו ולעמדותיו של מי שאינו שותף לאמונות האלה. הסיבות לכך מגוונות: שיקולים הנוגעים לכידותה של החברה הישראלית, הצורך החיוני שישראל תיתפס בעיני רוב אזרחיה כמדינה שקיומה ניתן להצדקה מוסרית, חיזוק מעמדנו הבינלאומי וכדומה. כפי שנראה, להיסטוריה של הקיום היהודי בארץ ישראל יש אמנם חשיבות רבה כמרכיב בטיעון האוניברסלי בדבר הזכות להגדרה עצמית של העם היהודי בארץ ישראל. בשורה התחתונה, רק לטיעון כזה יהיה כוח שכנוע בעיני לא-יהודים, כמו גם בעיני יהודים שאינם מאמינים בהבטחה אלוהית ובזכות אבות, יהודים הרוצים להחזיק בעמדה ציונית מבלי להשתית אותה על מערכת אמונות שעמה אינם

מזדהים. בד בבד, הוא עשוי להמריץ גם את הפלסטינים להציג טיעונים המבוססים על זכויות שיש להן הכרה אוניברסלית, ולא על תביעות בעלות או זכות הנסמכות על קודשי האיסלאם או על המסורת הנוצרית. ניהול העימות באמצעות הנמקות השואבות את תוקפן משיח הזכויות יאפשר לקיים דיון ענייני בין הצדדים בתוך מסגרת דיון משותפת, וימנע את התכצרותם בהנחות דוגמטיות מנוגדות שאינן מותרות מקום לכל דיון או פשרה.

יש הסבורים כי האתגר היחיד שישראל נדרשת להתמודד עמו הוא הדיון על עצם האפשרות העקרונית להצדקתה. מנקודת מבט זו, אפשר היה לסיים כאן את המאמר. אולם אני אינני סבורה כך; לפיכך, לאחר שאגולל את הטיעונים המצדיקים באופן עקרוני את קיומה של המדינה היהודית בארץ ישראל, אשרטט בחלקו השני של המאמר את קווי המתאר הרצויים של מדינה זו, את המדיניות ואת ההסדרים שיש לגזור מדמותה היהודית של ישראל וממחויבותיה היסודיות כלפי יהודים ולא־יהודים מפנים ומחוץ. כפי שניווכח, אין בהכרח סתירה בין זהותה היהודית של המדינה ובין הגדרתה כישות דמוקרטית ליברלית. בניגוד לדעה הרווחת בחוגים מסוימים, הגורסת כי עמדה ליברלית מחייבת נייטרליות מוחלטת של המדינה ביחס לצביונו התרבותי, האתני והדתי של המרחב הציבורי, אנסה להראות שניתן להשתית דמוקרטיה ליברלית על בסיס הסדר בין קבוצות מרכזיות, שאינן תובע הפרטה של כל הזיקות הלא־אזרחיות במרחב הזה: דמוקרטיה הסדרית כזאת תכיר באינטרסים הקבוצתיים של הקהילות השונות החיות במסגרתה, ותכבד את זכויותיהם של כל אזרחיה ללא הבדל לאום או דת, מבלי לוותר על העדפה מובנית למרכיבים מסוימים של זהות פרטיקולרית. בתנאים הייחודיים של ישראל, גישה כזאת אינה רק מוצדקת – היא אף מחויבת המציאות.

ואכן, המדינה היהודית שאת קיומה אני מצדיקה כאן איננה "מדינת כל אזרחיה". למדינה היהודית יש מחויבות עמוקה הן לדמוקרטיה והן לזכויות האדם – אבל שפתה היא עברית, יום המנוחה השבועי בה הוא השבת, והיא מציינת חגים דתיים לצד מועדים לאומיים כגון יום העצמאות או יום השואה. תרבותה הציבורית של מדינה זו היא עברית־יהודית, על אף שאינה תיאוקרטיה ואל לה לכפות תפיסה דתית מסוימת של זהות יהודית על הציבור החי בה.³ בתוך המדינה הזאת, חשוב ונכון שיתקיים דיון מתמיד על היחס שבין המדינה ובין המסורת התרבותית והמורשת הדתית של היהדות. כל זאת, לצד היות המדינה דמוקרטית, ומחויבת להגנה על זכויותיהם של כל אזרחיה, ללא הבדל דת או לאום. אני מבקשת להגן על השילוב הזה, ועל זכותה של המדינה לנקוט צעדים שיקדמו את האפשרות שהשילוב הזה ימשך להתקיים.

ב

הנחת היסוד של הדיון שאני מבקשת לקיים כאן היא שלעמים יש זכות להגדרה עצמית בארצם. מימוש הזכות הזאת אינו כרוך בהכרח בהקמת מדינה. ניתן להגשים אותה, למשל, באמצעות אוטונומיה תרבותית במסגרת מדינית הכוללת כמה עמים.⁴ מדינת לאום, כלומר מדינה שיש בה קשר בין מוסדות המדינה ובין תרבות לאומית פרטיקולרית, מעניקה יתרונות חשובים לעם שהמדינה מזוהה עמו, ומטילה נטל כבד על אזרחי המדינה שאינם בני הלאום הזה. ההצדקה להקניית היתרונות האלה לבני עם אחד "על חשבונם" של בני עמים אחרים תלויה בשקלול האינטרסים של הצדדים. במסגרת זו יש להתחשב במספרים היחסיים של בני הקבוצות השונות בטריטוריה נתונה, ובכשמשמעות של האפשרויות הפוליטיות השונות העומדות על הפרק מבחינת כל אחת מהן. נקודת הפתיחה לדיון על הצדקתה של המדינה היהודית צריכה להיות אפוא בחינת היתרונות של מדינה כזאת לגבי היהודים – לעומת החסרונות שבפגיעה שהיא פוגעת באינטרסים של עמים אחרים החיים בקרבה.

המדינה היהודית ממלאת עבור יהודים החיים בה ומחוצה לה כמה תפקידים חשובים. את חלקם ניתן להגשים גם ללא מסגרת מדינית ריבונית, אולם רובם מחייב את קיומה. במלאה תפקידים אלו, יש להדגיש, המדינה היהודית משרתת לא רק קבוצה זו או אחרת של יהודים, אלא את העם היהודי בכללותו, ובתוכו גם קבוצות השוללות את עצם קיומה.

לקיומה ולחוסנה של ישראל יש השלכות חשובות על מצבם של היהודים בארץ ובעולם. ואולם, חשוב להעמיד את הזיקה הזאת לבחינה ביקורתית מפוכחת. יש לזכור כי הציונות הופיעה כמענה לשתי בעיות מובחנות אך קשורות זו בזו: מצוקת הרדיפה, ההתנכלות והפוגרומים מחד גיסא, ותופעת ההתבוללות והיטשטשות הזוהות היהודית מאידך גיסא. היחס בין שתי הבעיות הללו מורכב. רדיפות קשות יוצרות תמריץ להתבוללות, אבל גם מקשות עליה. דווקא במצב של ביטחון פיזי יחסי ושגשוג, נעשית ההתבוללות אפשרית ואף מושכת. מצד שני, במקרים רבים ההחלטה להיטמע ולהשתלב בחברה הזרה לא פטרה את היהודים משנאה אנטישמית; לעתים היא דווקא שימשה לה תמריץ מעורר.

במערך השיקולים שהובילו להקמתה של מדינת ישראל נתפס האיום הפיזי על קיומו של העם היהודי כגורם החשוב ביותר. כמשך שנים טענה הציונות כי מדינה יהודית תפתור את בעיית ביטחונם ושלומם של יהודים בארצות הפזורה. קשה לקבוע באופן חד־משמעי אם טענה זו אכן עומדת במבחן ההיסטוריה ואם

מדינת ישראל באמת משפרת את יכולתו של העם היהודי מחוצה לה לשרוד בעולם. גם בימינו אלה התמונה מורכבת למדי. במשך אלפי שנים שרד העם היהודי ללא מדינה משלו, בתנאים שלא היו תמיד נוחים, בלשון המעטה. מחד גיסא, בארצות מסוימות, בעיקר בעולם המערבי, חיים היום יהודים חיי רווחה, ונהנים מהשתלבות מוצלחת בסביבתם, מביטחון פיזי ומשגשוג תרבותי ניכר. לא מן הנמנע כי רווחה זו, ותחושת הביטחון בזהות שבאה עמה, הן תוצאה ישירה של הרגשת השייכות שהיהודים בעולם חשים כלפי ישראל. יש להניח שהן קשורות גם ללקחים שלמד העולם מהשמדת יהדות אירופה במלחמת העולם השנייה. מאידך גיסא, במקומות רבים בתפוצות מורגשת בשנתיים האחרונות התעוררות אנטישמית, ויש התולים את התפרצותה בהתנהגותה של מדינת ישראל. על פי גישה זו, התפרצות האלימות והשנאה כלפי היהודים באירופה ובעולם האיסלאמי היא תגובה על הסלמת הסכסוך היהודי-ערבי במזרח התיכון. אחרים סבורים כי העימות הזה רק מעניק לגיטימציה לרגשות אנטישמיים ישנים שהודחקו לזמן מה. מדינת ישראל, לטענתם, היא אמתלה מזדמנת המאפשרת לשנאת ישראל להרים מחדש את ראשה.

יש אולי אירוניה טרגית בכך שסימני השאלה בנוגע לתרומתה של מדינת ישראל לשלומם הפיזי של היהודים בעולם אינם פוסחים גם על גורלם של היהודים החיים בתוכה. תהיות כאלה ליוו את המפעל הציוני מראשיתו, והן התחדדו והתחזקו בעתות מלחמה או לנוכח גלים של מתקפות טרור. אין ספק שגם האירועים העקובים מדם של הזמן האחרון, שהחלו בחודש ספטמבר 2000 לאחר כישלון דיוני קמפ דייוויד, הגבירו מאוד את הרגשת הנכאים ואת הספקות באשר למידת הביטחון של היהודים במדינתם שלהם. בישראל ובאזור כולו הפכו יהודים קרבן לאלימות רצחנית. אלימות זו מופנית, בין השאר, גם נגד אזרחים חסרי הגנה, שהפכו לקרבנות רק בשל יהדותם. מחלוקת נטושה עדיין בין אלה הסבורים כי ישראל היא, למרות הכל, המקום הבטוח בעולם ליהודים השוכנים בה, ובין אלה החיים כל הזמן בתחושה כי בישראל מסוכן היום להיות יהודי יותר מכל מקום אחר בעולם.⁵ כך או כך, על עובדה אחת אי-אפשר להתווכח: בישראל, כמדינה יהודית, לא יעלה על הדעת סוג אחד של אנטישמיות – זו שהשלטון מעודד אותה, מגלה סלחנות כלפיה או לכל הפחות מעלים עין מקיומה. מצוקת הדיכוי, הרדיפות וההשפלה, שהייתה מנת חלקם של יהודים בכל הדורות, נעצרת על ספה של המדינה היהודית.⁶

בעיית ההתבוללות מציבה אתגר ממין שונה בפני המדינה היהודית. ישראל מעניקה ליהודים החיים בה אפשרות לקיים חיים יהודיים מלאים יותר מאשר בתפוצות, ולו רק משום שהיא המקום האחד והיחיד בעולם שבו אין הם בבחינת מיעוט. התרבות הציבורית של המדינה היא יהודית-ערבית. שפת המדינה היא

על המחברים

מיכאל אורן הוא עמית בכיר במרכז שלם בירושלים. הוא פרסם מחקרים רבים על ההיסטוריה של המזרח התיכון, ובהם *The Origins of the Second Arab-Israeli War: Egypt, Israel, and the Great Powers, 1952-1956* (Frank Cass, 1992). כן כתב את הספר *Six Days of War: June 1967 and the Making of the Modern Middle East* (Oxford, 2002), שזכה בפרס National Jewish Book Award ובפרס "ספר השנה בהיסטוריה" מטעם הלוחם אנג'לס טיימס. הספר תורגם והופיע בעברית בשם שישה ימים של מלחמה: המערכה ששינתה את פני המזרח התיכון (כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2004). בשנת 2006 כיהן כמרצה אורח באוניברסיטאות הרווארד וייל.

אנה איסאקובה היא רופאה, עיתונאית וסופרת. בשנים 1999-2001 הייתה יועצת ראש הממשלה לענייני אינטגרציה. השנה עתיד לצאת לאור תרגום לעברית של ספרה הירח השחור בהוצאת 'אחוות בית'.

רות גביזון היא פרופסור בקתדרה על שם חיים כהן לזכויות האדם, בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים. החל בינואר 2005 היא יועצת בכירה לוועדת חוק, חוקה ומשפט של הכנסת בנושא הליך יצירת החוקה. היא כתבה כמה ספרים, ובהם ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית: מתחים וסיכויים (מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 1999) וההגנה החוקתית על זכויות האדם (המכון לדמוקרטיה, 2004).

אופיר העברי הוא עמית-חבר במרכז שלם בירושלים. הוא היה עורך סדרת 'לוינתן' לספרי מופת בפילוסופיה של הוצאת שלם, ועורך ראשי של תכלת. בעבר שימש כעורך חדשות החוץ של השבועון העולם הזה.

אייל חוברס הוא מרצה בכיר וראש החוג למדע המדינה באוניברסיטת תל אביב. הוא כתב את הספר *The Modern Self in the Labyrinth: Politics and the Entrapment Imagination* (Harvard University, 2004).

דוד חזוני הוא העורך הראשי של תכלת. הוא ערך את הספר מאמרים על יסודות היהדות (הוצאת שלם, 2004), אסופת מאמרים מאת אליעזר ברקוביץ.

יורם חזוני הוא עמית בכיר במרכז שלם בירושלים. הוא כתב את הספרים *The Jewish State: The Struggle for Israel's Soul* (Basic Books/New Republic, 2000); *The Dawn: Political Teachings of the Book of Esther* (Shalem Press, 2000).

זאב מגן הוא מרצה בכיר לתולדות המזרח התיכון והאיסלאם באוניברסיטת בראיילן.

אריה מורגנשטרן הוא עמית בכיר במרכז שלם. בעבר היה מפקח על הוראת ההיסטוריה במשרד החינוך והתרבות וחוקר בכיר במרכז דינור לחקר תולדות עם ישראל באוניברסיטה העברית. הוא כתב את הספרים משיחיות ויישוב ארץ ישראל (יד יצחק בן-צבי, 1985); גאולה בדרך הטבע: תלמידי הגר"א בארץ ישראל 1800–1840 (מאור, 1997); ומיסטיקה ומשיחיות: מעליית הרמח"ל עד הגאון מווילנה (מאור, 1999). ספרו השיבה לירושלים: חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל בראשית המאה התשע-עשרה עתיד לצאת לאור השנה בהוצאת שלם.

דניאל פוליסר הוא נשיא מרכז שלם בירושלים. הוא ערך (יחד עם יצחק קליין) את הספר הבחירה בחופש: מדיניות כלכלית לישראל 1997–2000 (מרכז שלם, 1997), וכתב על כישלון הדמוקרטיזציה ברשות הפלסטינית. היום הוא עומד בראש מיזם לכתביבת טיוטת חוקה למדינת ישראל.

אמנון רובינשטיין הוא נשיא המרכז הבינתחומי הרצליה וחתן פרס ישראל בתחום חקר המשפטים. הוא היה חבר בכנסת משנת 1977 עד שנת 2003 וכיהן בממשלות ישראל כשר התקשורת, שר האנרגיה והתשתיות, שר החינוך, התרבות והספורט ושר המדע והטכנולוגיה. פרופ' רובינשטיין כתב ופרסם ספרים רבים בנושאי חוק ומשפט והיסטוריה יהודית מודרנית, ובהם אכיפת מוסר בחברה מתירנית (שוקן, 1975), מהרצל עד רבין והלאה: מאה שנות ציונות (שוקן, 1997), המשפט החוקתי של מדינת ישראל (שוקן, 2005). לאחרונה ראו אור שני רומנים פרי עטו, השמיכה (שוקן, 2005) וכביש מספר חמש (שוקן, 2006).

אסף שגיב הוא עורך בכיר בתכלת.

נתן שרנסקי, מחבר הספרים לא אירא רע (עידנים, 1989) ויתרון הדמוקרטיה (הוצאת שלם, 2005), הוא אסיר ציון לשעבר, ממתנגדי המשטר הקומוניסטי בברית-המועצות. בזכות מאבקו האמיץ נגד העריצות קיבל את מדליית הזהב של הקונגרס האמריקני. בשנת 1996, עשר שנים לאחר עלייתו לארץ, נבחר לכנסת, ומאז מילא תפקיד שר בכמה ממשלות, וגם כיהן כסגן ראש הממשלה.

מפתח

- אבולעפיה, רבי חיים 294
 אבינרי, שלמה יא, 137, 139
 אבן־פרות, מוחמד 291-290
 אברבנאל, רבי יצחק 282
 אברהם 76
 רבי אברהם הלוי 282, 284
 אדיס אבבה 335
 האדמה הידוקה הפראית (פרגוסון) 329
 אהרונסון, שלמה יא
 אראו (קירקגור) 180
 אובידיוס 174
 אוגנדה 13
 האומות המאוחדות (או"ם) ח, י, 14-16
 אוסטרהא 288
 אוסטריה ז, 102, 278
 אוסלו 90
 אופיר, עדי ט
 אופציה ירדנית (שיפטן) 263
 אוקלהומה 341
 אוקראינה 103, 197, 214, 256
 אור החיים (רבי חיים בן־עטר) 294, 256
 אורד וינגייט (סייקס) 329-330
 אורד וינגייט: חייו ופועלו (עקביה) 330
 אורד וינגייט: חייל חריג (רויל) 330
 אורוול, ג'ורג' 246
 אוריפידס 176
 אושוויץ 344
 אוולאי, רבי אברהם (בעל חסד לאברהם) 288
- אחד העם (אשר צבי גינצברג) 14, 48,
 53, 59, 61, 63, 65-66, 85, 124-125,
 140-142, 241, 319
 אחדות ביהדות (ברקוביץ) 153
 אחמדינג'ד, מחמוד 349
 איביזה 175, 178, 182
 איגרת תימן (רמב"ם) 274
 אידל, משה 283
 איזמיר 296
 האיחוד האירופי 101
 איטליה ט, 102, 102, 277, 279-280, 283,
 286, 293
 האימפריה הסלווקית 343
 האימפריה העות'מאנית 285, 289, 293,
 296
 אינדונזיה 247
 האינתיפאדה הראשונה: דיכוי המרד הערבי
 על ידי הצבא הבריטי בארץ ישראל
 1936-1939 (אייל) 330
 איסלאם 6, 8, 73, 75, 215, 245, 275,
 279, 281, 323, 346
 איראן 349
 אירופה ז-י, 17, 26, 28, 44, 47, 53, 56,
 58, 86, 100-104, 106, 110-112,
 115, 118, 120, 122, 124, 128-129,
 131, 146, 155, 160, 177, 185, 204,
 209, 212, 266, 268, 271, 277-278,
 284, 289, 292-293, 296, 298, 300,
 316-317, 322

- ארטטה (רשת טלוויזיה) 183
 האר"י (רבי יצחק בן שלמה לוריא
 אשכנזי) 290-288, 286, 282, 256
 אריאל 89
 אריסטו 134, 95
 ארלינגטון (בית הקברות) 336, 329,
 340
 ארנבורג, איליה 208-207
 ארנדט, חנה 135
 הארץ 339, 331, 262-261, 188, 182,
 ארצות-הברית ז, ט, 180, 147, 104,
 220, 212-211, 207, 204, 202, 196
 348, 345, 341, 336
 ארקנסו 343
 אש בלילה: וינגייט של בורמה, אתיופיה
 וציון (בירמן וסמית) 331
 אשור 74
 אשכול, לוי 342
 אשכנזי, רבי בצלאל 286
 אשל, עמית 183
 אש"ף 16
 אשקלון 93, 88
 אשתורי הפרחי 277
 אתיופיה 335, 333, 329

 באבי יאר 256
 באבל, יצחק 208-207
 באואר, אוטו 117
 באר שבע ז
 כבל 256, 77, 74, 51
 בגדאד 348, 219
 בגין, בני 210
 בגין, מנחם 344, 315
 בדרך לוחמים (כרמי) 330
 בהגודגיטה 222
 בובר, מרטין 159, 154-153, 85, 61

 178
 בודהיום 245, 73
 בוהמיה 278

 אירלנד 102
 אל האפטיים 246
 אלברשטיין, חווה 242
 אלוהים, אדם והיסטוריה (ברקוביץ) 149-
 150
 אלוך, יגאל 329, 323, 262
 אלוני, שולמית 98, 40
 אחרוני, יהודה 275
 אלטנה 344
 אלטנוילנד (הרצל) 321-320, 219
 אליאדה, מירצ'ה 175
 אליגייירי, דנטה 87
 אליהו 275, 256
 רבי אליהו מפרארה 280
 רבי אלכסנדר בן רבי יהושע בן לוי
 273
 אלמאשי, לאדישלאוש דה (ראה דה
 אלמאשי, לאדישלאוש)
 רבי אלעזר 273
 אלעזר בן ערך 256
 אלקבץ, רבי שלמה 286-285
 אלקלעי, רבי יהודה 49
 אלשיך, רבי משה 287
 אמזונה לאחד השואה (ברקוביץ) 155
 אמסטרדם 297, 294, 186, 173
 אמריקה (היבשת) ח, 13, 146, 181,
 252, 322, 320
 אנגליה ז, ט, 13, 15, 45, 56-55, 58,
 100-101, 128, 133, 178, 180-
 181, 183, 203, 217, 276, 330,
 333
 335
 האנדים (רכס הרים) 210
 אסיה 279, 214
 אסתר 256, 82
 אפגניסטן 348
 אפולו 79
 אפריקה 279, 277-276, 209, 57-56,
 335
 ארגנטינה 13

- 217, 215, 102 בולגריה
- 219-207, 212-215, 318, 323, 325 בורוביץ, יוג'ין 154, 147
- 135, 131-127, 123 בורוכוב, דב בר 336, 333, 331, 329
- 348 בורמה
- 348 בוש, ג'ורג'
- 175 בטאי, ז'ורו'
- 49, י ביילין, יוסי
- 284 ביירות
- 115 ביקורת כוח השיפוט (קאנט)
- 285 בירב, רבי יעקב
- 57 בית יוסף (רבי יוסף קארו)
- 89 בית לחם
- 334 בית שאן
- 210 בית שמש
- 256, 81 ביתר
- 320, 101 בלגיה
- 232 בן פטורא
- 222 בן־אמוץ, דן
- 126, 99, 86, 42, ה, יא, ה, בן־גוריון, דוד 336, 324-322, 265-263, 133-132
- 350-341
- 184-182 בנדב, יואב
- 313, 294 בנ־עטר, רבי חיים
- 278, 273, 245, 83, 79, 77 בני ישראל
- 305, 294, 289-288
- 101-100 בסקים
- 294, 256, 84 הבעל־שם־טוב
- 226 בקונין, מיכאל
- 173 בקבוס (ראה גם דיוניסוס)
- 176 הבקכות (אוריפידס)
- 256, 80 בר כוכבא (שמעון ברי־כוכבא)
- 42 בריאון, מרדכי
- 227, 78, 55 בראשית
- 130, 127-123, 127-123 ברדיצ'בסקי, מיכה יוסף
- 131
- 294 ברודי
- (ראה אנגליה) בריטניה
- 233, 98, 96-95 הברית החדשה
- 196, 102, 26, ה־ט, ברית־המועצות
- 199-205, 207, 212-215, 318, 323, 325 ברל (שפירא) יא, 269
- 221, 188, 175, 160 ברלין
- 339, 334 ברנר, צבי
- 329, 219 ברנרד, שרה
- 117 ברנשטיין, אדוארד
- 170-146 ברקוביץ, אליעזר יא,
- 48 ברקוביץ', מיכאל
- 256 בת יפתח
- 279 גאסקוין, תומס
- 342, 334 גדעון
- 329 גדעון יוצא למלחמה (לנרד)
- 235, 182, 180, 175 גואה
- 44 גז'איש כרוניקל
- 46 ג'ויס, ג'יימס
- 241, 88 גורדון, א"ד
- 242 ג'ורדן, מייקל
- 346 גוש אמונים
- 92 גוש עציון
- 347 גוש קטיף
- 256 גטו ורשה
- 50 גידמן, מוריץ
- 116 גייגר, אברהם
- 300, 291, 284, 78 גליל
- 256 גליציה
- 185 גפן, אביב
- 187 גפן, אסף
- 226 ג'פרסון, תומס
- 214 גרוזיה
- 184 ג'רוזלם פוטס
- גרוני, יוסף יא
- 226 גריבלדי, ג'וזפה
- 56 גרינברג, ליאופולד
- 208, 203, 183, 161-160 ז, ט, גרמניה
- 46 רבי גרשון מקוטוב
- 256 דבורה

הדסון (הנהר) 252	דבורייה 334
הודו 180, 182-183, 209, 279, 336	דברים 249
הולנד ט, 185, 297	דהאלמאשי, לאדישלאוש 332
הונגריה 102-103	דהיולרה, אמון 102
הוסרל, אדמונד 226	רבי דוב בער ממזריטש (ראה המגיד ממזריטש)
הורוביץ, רבי יעקב יצחק (ראה החוזה מלובלין)	דובנה 288
הורוביץ, רבי ישעיהו הלוי (השל"ה הקדוש) 288-290	דוד, אברהם 289
הורודנה 284	דוד המלך 343
היטלר, אדולף 207, 209, 340	דוד הראובני 283
ההימליה (רכס הרים) 336	רבי דוסא 273, 296
היסטוריוגרפיה ולאומיות (ברנאי) 269	הדור השטוף (טאוב) 185
היסטוריות (טקיטוס) 79	די ועלט 51
הלכה 151, 162	הנסיכה דיאנה 219
הלל 76-79	דידרו, דני 228
הלר, רבי שמואל 300	דיומא האב, אלכסנדר 199
המינגוויי, ארנסט 204	דיוניסוס (ראה גם בקבוס) 173-179, 181-182, 187-188
הנהגה במלכוד (פורת) 265	דיראלי, בנימין 343
הס, משה 117	דיין, משה 262, 323, 329
הקסלי, אלדוס 246	דימונה 345
הקר, יוסף 271, 280	דינור, בן ציון 269-271, 295
הר הבית 277, 299, 302, 318	"דמיין" (לנון) 229, 239, 288
הר הכרמל 256	דמשק 90, 289
הר המוריה 76, 256	דנה (כפר ערבי) 338
הר חומה 133	דניאל 256, 274
הר חורב 73, 76	דנמרק י, 107
הר סיני (ראה סיני)	דר יודנשטאט (הרצל) 40, 44, 47, 68
הר ציון 280-281	דרייפוס, אלפרד 83
הרדר, יוהן גוטפריד 118-120, 226	דת התבונה ממקורות היהדות (כהן) 153
הרצל, בנימין זאב ז, יא, 31-32, 40-71, 83-85, 99, 112, 122, 136, 219,	האקט, ג'ון 334
229, 315-328, 347	הארי קרישנה 220
הרקולס 241	הארלם 195
הרשלה מאוסטרופולי 219	הגל, גוטפריד וילהלם פון 119-120, 226
ובר, מקס 109	הגר"א (הגאון רבי אליהו מווילנה) 295,
וול סטריט ג'ורנל 262	297-298
ויטאל, רבי חיים 288-290	הדסה (ראה אסתר)

- ויטבסק 295, 219
 וייבל, ארצי'בלד 336-333
 וייט, היידן 72
 וייצמן, חיים 333, 61
 וינגייט, אורד 340-329
 וינגייט, ג'נתן 336
 וינגייט, רג'נדלד 332
 וינגייט וההיסטוריונים (מיד) 330
 וינגייט והצ'ינדיטים (רוני) 330
 וינה 196, 50
 ויקלי טטנדרד 262
 ויקרא 287, 232
 ולז'אן, ז'אן 230
 ונציה 291
 ורשה 219, 47
 ושינגטון 329
 ותיקן 280
 ז'בוטינסקי, זאב 250, 105, 99
 הזוהר 296, 288-286, 274
 זורע, אפי 131
 זיגמונד הר" 284
 זנגוויל, ישראל 56
 זרזורה 332
 חברון 347, 93-92, 89
 "החברים של נטשה" 242
 חדרה 92, 89-88
 החווה מלובלין 297
 חוסיין, סדאם 348
 חידוש הברית (בורוביץ) 154
 חיון, רבי גדליה 294
 חיטאוסקס 207
 רבי חיים מוולוז'ין 299
 חיפה ז, 195, 284, 337
 'החיפושיות' 228
 חמלניצקי, בוגדן 291, 287, 197
 חסד לאברהם (רבי אברהם אזולאי) 288
 חצור 256
 חצי האי סיני (ראה סיני)
 חצי האי ערב (ראה ערב)
 חרבות ירושלים 291
 חשמונאים 343, 332, 77
 טאואיזם 73
 טאוב, גדי 185
 טבריה 339, 294-293, 286
 טבת, שבתי יא, 267
 טהרן 237
 טוב הארץ (רבי נתן שפירא) 288
 טוביה החולב 343, 249
 טלר, אדם 294
 טר'ברינק, ירון 181, 178
 טקיטוס, קורנליוס 79
 טרוטוש, רונלד צבי 179
 טרומפלדור, יוסף 246
 טריפולי 284
 טשרניחובסקי, שאול 88
 יאליש, רבי יעקב צבי, מדינוב 297
 יבנה 256
 יד ושם 199
 יהב, דן 339
 יהדות ז, 24, 73, 77-75, 80-79, 82, 91,
 114-113, 117-116, 146, 176, 207,
 246-245, 282, 321-322, 326
 יהודה בר מנשה ת, 82
 רבי יהודה הלוי 273, 83, 73
 יהודה המכבי 343, 256, 241
 רבי יהודה חסיד 292
 יהודה ושומרון ת, 346
 יהונתן בן בעיה 82
 רבי יהונתן הכהן מלוניל 276
 יהושע בן נון 202
 יובל, ישראל 276
 יוון 180, 176, 173, 102, 75-74
 רבן יוחנן בן זכאי 163
 יוחנן 246

- 298 רבי ישראל משקלוב
 כאשאן 244, 239, 237
 כהן, אמנון 281
 כהן, הרמן 165, 153
 הכוזרי (רבי יהודה הלוי) 273, 83, 73
 כוכב הגאולה (רוזנצווייג) 159
 כורדים 105
 כורש 80
 כנסת ישראל 313, 297, 245, 198
 כ"ץ, יעקב 299
 כ"ץ, רבי חיים בן רבי טוביה 299
 כצנלסון, ברל 267
 לאסאל, פרדיננד 343, 226
 לבנון ה, י, 18, 93, 186, 223, 348
 לבקוב, חיים 338
 רבי לוי בן חביב 285
 לוי, גדעון 331
 לוידיג'ורג', דוד 56
 לוישטראוס, קלוד 80
 לומברוון, צ'זארה 80
 לונדון 334, 332, 203, 186, 55, 46
 לוס אנג'לס 225-224, 220
 לוצאטו, רבי משה חיים (הרמח"ל) 294
 לוקס 233
 לורנס, תומס אדוארד ("לורנס איש ערב")
 332
 לותר, מרטין 282
 ליבוביץ', ישעיהו 41
 ליברמן 210
 לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים
 1947 (מוריס) 265, 261
 ליטא 284, 208-207, 198-197, 102
 295
 'הליכוד' 133
 ליסק, משה יא
 ליפשיץ, נחמה 207
 לירי, טימתי 177
 יום, דוד 226
 הרב יום־טוב ליפמן מילהויזן 278
 יומן מדיני (שרת) 337
 יוסף 256
 יופיטר 79
 רבי יחיאל מפריז 299
 הים הבלטי 197
 ים המלח 81
 הים השחור 197
 הים התיכון והמזרח התיכון (פלייפר)
 330
 ימי הכלניות: ארץ ישראל בתקופת המנדט
 כשגב) 330
 ימין אורד (כפר הנוער) 337
 יפן 336, 187, 181-180
 ירדן 15-18
 ירושלים ז, 17, 55, 61, 78, 82, 133,
 197, 203, 247, 275, 281-283,
 286, 288-291, 293-296, 298-299,
 301, 318, 321, 333, 343, 347
 ירמיהו 256
 ישו 297, 234-232, 80-78
 ישעיהו הנביא 273, 249
 ישראל ה-, 3, 5-7, 9-10, 12, 20-21,
 24-26, 30-31, 90, 100, 102, 104-
 106, 106, 116, 133, 174, 181-185,
 187-188, 196, 199, 202, 208-211,
 213, 216-217, 250, 257, 262, 268,
 318-319, 326, 341, 344, 346,
 348-349
 ישראלים 40, 47-48, 57, 84, 89, 92-
 93, 95, 101-102, 137, 167, 182,
 186-188, 194, 196-197, 201, 204,
 210, 212-213, 215, 221, 225-226,
 240, 263, 289, 319, 322, 325, 341,
 345-350
 'ישראל בעלייה' 323
 רבי ישראל בעל־שם־טוב (הבעש"ט. ראה
 הבעל־שם־טוב)

- מוחמד עלי 299-300
 מולכו, שלמה 283-284
 מונטיפיורי, משה 299-300
 מוצא המינים (דרוויץ) 227
 מור, רייאן 180
 מוריס, בני 261-266
 המזרח התיכון 'י, 8, 30, 223, 331
 'המזרחי' 61, 147, 158
 מטהרן וחזרה (כהן) 338
 מיטלמן, אהרן 288
 מיכה 159
 מיכאלס, שלמה 207
 המיליון השביעי (שגב) 261, 263
 מינכן 335
 מכה 54
 המלחמה נגד יפן (קירבי) 330
 מנדלסון, משה 115
 מנדלשטם, אוסיפ 207-208
 מנהטן 248
 רבי מנחם מנדל מוויטבסק 294
 רבי מנחם מנדל משקלוב 298
 מנטובה 283
 מנצ'סטר 180
 מסילת ישרים (הרמח"ל) 294
 מעבר לצ'ינדווין (פראגוסון) 329
 מעריב 173, 182, 187
 מצדה 208, 256
 מצרים 15-18, 74-75, 256, 275-276,
 279, 281, 285, 300, 320, 345
 מקדונלד, מלקולם 57
 מקרא 155, 162, 272
 מראס, יצחק 207-208
 מרוקו 209, 288
 מרידור, דן 210
 מרים 256
 מרינטי, תומסו פיליפו 226
 'מרץ' 133
 מרקס, קרל 80, 116, 128, 226
- לנדאו, בני 339
 לנון, ג'ון 228-230, 236, 244, 251,
 254-253
 לנין, ולדימיר איליץ' 226
 לעהרן, רבי צבי הירש 297
 לפיד, יאיר 187
 לקראת יהדות היסטורית (ברקוביץ) 160,
 166
 המאבק לביטחון ישראל (מיכלסון, זוהר
 ומלצר) 261
 מאו צה טונג 236
 מאירס, דיוויד 270
 מאיר, גולדה 262, 343
 מאציני, ג'וזפה 226
 מבצר גדימינס 197
 מגד, אהרן יא
 המגיד ממזריטש (רבי דוב בער
 ממזריטש) 295
 מגילת אסתר 82-84
 מדינה, אביהו 89
 מדינה יהודית ח-ט, 3-12, 16-19, 21-
 27, 30-34, 36, 40-71, 133-134,
 146-148, 159-161, 165-167, 262,
 264-267, 316, 319-321, 330-331,
 336, 340, 342, 345-346, 349, 354
 מדינת היהודים (הרצל) 40-71, 112,
 315, 319
 מדינת ישראל ז, יא, 4, 8, 15-17, 22,
 27, 32, 62, 87, 99, 111, 133,
 146-148, 155, 161, 166, 196, 198,
 201-202, 204, 207, 212, 217-219,
 225, 246, 249, 261, 265, 317, 323,
 325
 מדרש 162, 242, 250, 272
 "מהו יהודי" (טולסטוי) 257
 המהר"ם מרוטנבורג 277
 מודיעין 256

סיין 279	מרקש 219
סיני 17, 56-57, 74, 93, 160, 256	משבר היהדות במדינת היהודים
סיציליה 280	(ברקוביץ) 166
סלובקיה 103	משבר ואמונה (ברקוביץ) 163-164
סלוניקי 219, 283	משה 256
סלוצק 294	משנה 151, 162
סמברי, רבי יוסף 288	משנת חסידים (רבי עמנואל חי ריקי)
סמית, אדם 226, 334, 339	293
סמית, אנתוני 102	מותי 233
סנט פטרסבורג 295	
סנשו פנסה 229	נאצר, גמאל עבד אל- 345
ספרד 100, 256, 277-280, 282-284,	נבוכדנצר 256
286	נגב 203
סקוטים 101	נויה פראיה פרסה 99
סרביה 103	נורבגיה י
סרגוסה 280	נורדאו, מקס 48, 57, 85
	נחמיה 83
עבדאללה (מלך ירדן) 263	ניו ג'רסי 349
עוז, עמוס 41, 43	ניו יורק 102, 175, 230, 243, 254
עולם של תמורות: היסטוריה לכיתה ט' (משרד החינוך, התרבות והספורט)	ניו יורק טיימס 185, 264
261	ניוקומב, ראסל 179
עזה ה, 17-18, 91, 348	ניטשה, פרידריך 124-125, 175-177,
עזרא 83	179, 181, 198, 226
עין חרוד 334	נילוס 256
העיר (מקומון) 183	ניני, איציק 182
עיראק 209, 256	נצרות 73, 75, 80, 124, 176, 233-234,
עכו 277, 284	245-246, 252, 275, 279
על האמנה החברתית (רוסו) 48	נצרים 92
עלובי החיים (הוגו) 230	נתניה 337
עלי 92	
עם ישראל 9, 17, 42, 73-76, 78-79,	ס' יוהר 188
83-85, 90-91, 93, 95, 149, 155,	סברה ושתילה 348
218, 245, 250, 270-273, 282-283,	סודאן 332
301, 304-305, 309, 318, 338, 342,	סלובייצ'יק, הרב יוסף דב 146
345, 352	סורא 256
עמק יזרעאל 334	סוריה 17-18, 300, 345
עפולה 89, 92	סטאלין, יוסף ויסריונוביץ 68
	סיביר 175, 200

- פרוכטיארט, ליאורה 184
 פריז 41, 45, 277, 299, 320
 פריש, פליקס 182
 פרנקפורט דמיין 288
 פרס 74
 פרס, שמעון 81
 פרעה 256
 פשעני מלחמה: מה הציבור צריך לדעת
 (גוטמן וריף) 264
 פתח תקווה 210
 צה"ל 341, 345, 348-349
 צוקר, דדי 184
 צידון 284
 ציון 13, 22, 82-85, 91, 95, 112-114,
 147, 167, 169-170, 198, 202, 216,
 242, 273, 275, 282, 307-308, 322,
 330, 335, 345, 355
 צימרמן, משה 40
 צ'כוסלובקיה 335
 צמח, רבי יעקב 288
 צנעא 219
 צפת 256, 282, 284-288, 290-291,
 298-300
 צרפת ז, ט, 100-101, 103, 128, 165,
 209, 252, 275-278, 348
 צ'רצ'יל, וינסטון 329, 336
 קאואן, ג'וזף 56
 קאוטוסקי, קרל 117
 קאנט, עמנואל 114-116, 148, 150,
 226
 קארו, רבי יוסף 282-283, 285, 287,
 295
 קבורקיאן, ג'ק 230
 קבר רחל 89
 קדר, בנימין זאב 271, 279
 קהיר 56, 286, 335
 רבי עקיבא 74, 232, 235, 247-248, 256,
 332
 ערב (חצי האי) 332
 הערבה 242
 פאלק, רפאל 207-208
 פאס 256
 פברוק ההיסטוריה הישראלית (קארש)
 264
 פדן, יחיעם 331
 פוירבך, לודוויג 226
 פול פוט 236
 פוליטיקה (אריסטו) 134
 פולין ח, 128, 197, 199, 215, 256,
 284, 291
 פולק, רבי יעקב 284
 פומבדיתא 256
 פונקנשטיין, עמוס 114
 פופ, איגי 181
 פורד, אברהם 184
 פורטוגל 283, 285, 288
 פורדיין אפירדס 262
 פורת, דינה 263
 פורת, חנן 93
 פורת, יהושע יא
 הפושטים של וינגייט (רולו) 329
 פטרסן, לורנה 332
 פיאז'ה, ז'אן 239
 פיכטה, יוהן גוטליב 226
 פליה, קמיל 178
 פלכנוב, גיאורגי 226
 פלסטין 18, 26, 346
 פלשתינה 101, 333, 335-336
 הפנתרים השחורים 323
 פסקל, בלו 186
 הפצוע האנגלי (הסרט) 332
 פראג 47, 278, 284, 288-289
 פרהוד 256
 פרויד, זיגמונד 80, 239

- קו ירוק 17, 92-93
 קוויבק 338
 קולרידג', סמואל 244
 הקומדיה האלוהית (דנטה) 87
 קומנטרי 262
 קונפוציאניזם 73
 קונפוציוס 92
 קוסלק, ריינהרט 118
 קוק, הרב אברהם יצחק הכהן 157-158,
 343
 קוק, הרב צבי יהודה 147, 157-158
 קורדובירו, רבי משה 288
 קורסיקנים 100-101
 קטלונים 100-101
 קין 55
 קינג-קלארק, רקס 334
 קיסריה 93
 קיד הברזל: ישראל והעולם הערבי מאז
 1948 (שליים) 262
 קירקגור, סרן 180-181, 226
 קישינב 57
 קליין, קלוד 41
 קליין, קלווין 241
 קלישר, רבי צבי הירש 299
 קמפ דייוויד 8
 קנאת דוד (טבת) 267
 קנוניה משני עברי הירדן (שליים) 263
 קפטן קירק 255
 קפקא, פרנץ 219
 קפריסין 287, 331
 קציר (יישוב בגליל) 326
 קצרין 89
 קרבנות צודקים: תולדות הסכסוך הציוני-
 ערבי 1881-1999 (מוריס) 262
 קרואטיה 103
 קרוכמל, נחמן 120-121
 קרוצ'ה, בנדטו 226
 קרית ערביה 82
 קרל ה-5 283-284
 קרקוב 284, 288
 קרשקש, רבי חסדאי 280
 קשטיליה 280
 ראסל, ברטרנד 226
 רבין, יצחק 186, 323, 347
 רגנסבורג 283
 רוג'ה, אבנגניוס 291
 רודה, ארווין 174
 רווולט, פרנקלין דלאנו 336
 רוונצווייג, פרנץ 153-154, 159-161
 רוטנשטרייך, נתן יא
 רוטשילד, אנשיל מאיר 299
 רומא 61, 75, 81, 126, 176
 רומניה 102-103, 209, 215
 רוס, דיאנה 255
 רוסו, ז'אן ז'אק 48, 54, 226
 רוסייה 49, 55, 102, 128, 197, 200-
 203, 206, 208-209, 212, 216, 252,
 295, 297, 320
 רוקח, רבי אלעזר 294
 רז'יקרסקין, אמנון 270
 רחובות 89
 רחל (המשוררת) 256
 רייג'ודה 222
 ריינס, הרב יצחק יעקב 61
 ריינר, אלחנן 270-271
 ריקי, רבי עמנואל חי 293, 295
 רם, אורי 270
 הרמח"ל (ראה לוצאטו)
 רמת הגולן 17
 רמת השרון 223
 רנר, קרל 128
 שאגאל, מרק 207
 שאול המלך 80
 שאול התרסי (פאולוס) 80, 90

ש"ס' 323	שבי שומרון 89
שפינוזה, ברוך 51, 226	שביד, אליעזר יא
שפירא, אניטה 267	שביט, ארי 188
שפירא, רבי נתן 288	רבי שבתי הכהן 287
שרון, אריאל 348	שבתי צבי 114, 292
שריד, יוסף 92	שגב, תום 261, 263, 330, 337-339
שרעבי, רבי שלום (הרש"ש) 294	שוהם, שלמה גיורא 175
שרת, משה 333, 337, 342	שווייץ 320
	שוורץ, דלמור 347
תאילנד 182	שולוואס, משה 280
תאלס 74	שולחן ערוך (רבי יוסף קארו) 282, 285,
תוכן הצורה (וייט) 72	295
תורה 34, 51, 74-78, 81-82, 88, 94-	שומר (הציביליזציה) 74
96, 98, 151, 162-167, 169, 233,	שושן 82
245, 249, 251, 256, 272, 276-277,	שטוחלנדיה (אבוט) 253-254
283-284, 286, 289-290, 294, 296,	שטרומן, חיים 334
300-304, 307	שטן 177
תורכיה (ראה האימפריה העותומאנית)	שטרסבורג 100
תיקון (כתב עת) 263-264	'שינוי' 46
תכלת (כתב עת) 149	שיפר, יצחק 284
תל אביב ז, 99, 173, 175, 182, 208	השל"ה (ראה הורוביץ, רבי ישעיהו הלוי)
תל אביב (עיתון) 178	שלום, גרשם 113
תל השומר (בית החולים) 202	'שלום עכשיו' 346
תלמוד 74, 76-77, 123, 151, 162-163,	שמאי 76-78, 93
232, 236, 256, 272-273, 285, 296,	שמות 74, 95, 169
342	שמיר (קיבוץ) 92
'תמ"י' 323	שמיר, משה יא, 322
תמר, דוד 271	רבי שמעון בר יוחאי 256
תנ"ך 76, 80, 83, 221, 232, 245	שמשון 126, 241, 256, 342
תפילה (ברקוביץ) 152	רבי שמשון משאנץ 276
תקומה (סדרת טלוויזיה) 261	ארמון שנאו 196
1948 ואחריה: ישראל והפלסטינים (מוריס)	שני לוחות הברית (רבי ישעיהו הלוי
263	הורוביץ) 288